

obrasci mentaliteta

bojan jovanović

Nova vremena ne donose uvek i nove običaje. Vraćanje stariim, tradicijskim obrascima jedna je od karakteristika vremenskih perioda u kojima nejasna budućnost ukazuje na još uvek potisnuta pitanja identiteta i potrebu ponovnog uspostavljanja kontinuiteta sa prekinutim sadržajima kulture. Činjenica da su ovi sadržaji domedavno olako opisivani i odbacivani svakako nije razlog njihovom velicanju i glorifikovanju. U novim uslovima njihov pravi smisao zavisi prvenstveno od mogućnosti uspostavljanja i jednog kritičkog odnosa, kao konstituenta njihovog aktuelnog značaja. U okolnostima kada svako zatvaranje u sebe nema egzistencijalnu ni kulturnu perspektivu, preispitivanje sadržaja sopstvene tradicije znači prvenstveno njen aktualizovanje u širem kulturnom i naučnom kontekstu. Ukoliko je aktualizovanje i preispitivanje sopstvene tradicije način iskazivanja svesti o svojoj posebnosti, o svom značaju i o svojoj vrednosti, onda se u navedenom kontekstu i otvara mogućnost njenog razvijanja do nivoa o pripadnosti ne samo svojoj, već i jednoj drugoj kulturnoj tradiciji. Zato i traganje za psihičkim obeležjima pripadnika jedne etničke zajednice implicira i mogućnosti etnopsihologije u savremenoj naući.

Etnopsihologija, odnosno psihologija naroda kao posebna nauka javlja se u vreme romantizma sredinom 19. veka ali se interes za predmet njenog istraživanja ispoljava i znatno pre njenog formalnog konstituisanja. Tragovi sagledavanja veze između etničkih sadržaja i određenih oblika kulture, mogu se pratiti od poznatih dela grčkih i rimskih istoričara, Herodota, Tukidida, Tacita koji su nastojali, između ostalog, da osvetle i uticaj etničkih činioča u formirajućem određenom ponašanju, ritualne prakse, verovanja i mišljenja starih naroda. Budući da je svrstavanje ljudi u pojedine tipove bio način sagledavanja njihovih velikih pojedinačnih i grupnih različitosti, mislioci i istraživači starog veka su ističući izvesne ljudske osobine ukazali su na njihova svojstva po kojima se odlikuju i međusobno razlikuju. Tako je zavisno od dominantne jedne od četiri vrste telesnih tečnosti Hipokrat smatrano da postoji i četiri tipa ljudskih temperamenta. Uporedno sa ovom linijom otkrivanja tipologije javljaju se i literarna nastojanja definisanja psihičkih tipova. U svojim »Karakterima« Teofrast je prikazao široku lepezu različitih ljudskih tipova sažeto opisujući njihove pozitivne i negativne osobine. Ovo delo je bilo osnova sličnim proučavanjima pojedinačnih formi i tipova ljudskog ponašanja, dok se kao poseban književni žanr »karakteri« razvijaju u 17. i 18. veku u Francuskoj i Engleskoj. Inspirativnost i mogućnost ovog žanra potvrđuju na najbolji način i Labrijer koji svojim »Karakterima« stiče svetsku književnu slavu. U ovoj formi, posimmo i to, ogledao se i naš Dositej Obradović.

Najraniji kulturno-psihološki i literarni pristupi problematički karakterologiji ukazuju na velike istraživačke mogućnosti etnopsihologije. Međutim, istraživanje psihičkih osobina članova jedne zajednice u zavisnosti od njihove etničke pripadnosti dobilo je u okviru nove naučne discipline i nešto drugačiji ishod. Nedorvoljna naučna utemeljenost i preveliko literarno psihologiziranje relativiziralo je sam predmet i cilj istraživanja. Glorifikovanje ili nipoštovanje određenih nacionalnih osobina često je vršeno u okviru velike ideološke i političke (zlo) upotrebljivosti navodnih rezultata ovih proučavanja. U ovom kontekstu posebno je značajan i odnos prema pojmu naroda koji je u vreme romantizma idealizovan u predstavi o narodnoj duši. Kuljni odnos prema predmetu istraživanja smanjujući naučnu kritičnost omogućio je proces mitologizacije određenih nacionalnih crta i formiranje predstave o tzv. dobrom narodu. Sumirani rezultati etnopsihologije bili su naučno poražavajući za njen dalji opstanak, pa su se sudovi o njoj pretvorili u osudu i njen likvidaciju. Međutim, ukidanjem etnopsihologije kao posebne nauke ne

gasi se i interes za dalja etnopsihološka proučavanja, usmerena prvenstveno na istraživanju veze između kulture i ličnosti i mogućnosti definisanja nacionalnog karaktera. Mnogi naučnici su i pre ukidanja etnopsihologije nastavili iz nešto drugačije kulturnosocijalno određenje perspektive da istražuju ovu problematiku. Tako su u okviru anglosaksonske antropologije i frankofonske etnologije postignuti i značajni rezultati u istraživanju etnopsiholoških osobina i definisanju izvesnih karakterističnih crta ličnosti pripadnika određenih tipova kulture. Pomenimo ovom prilikom Malinovskog, Riversa, Margaret Mid, Rut Benedict, Boasa, Lintona, Elovela, Dirkema, Mosa, Levi Brila, Bastida, Levi Strosa. U nešto određenjem smislu ova problematika se razmatra i u okviru etnopsihijatrije naročito razvijene u Francuskoj. Naime, utvrđeno je da se određena vrsta psihičkih poremećaja javlja izraženje u pojedinim sredinama čija kulturna i socijalna posebnost uslovjava i različiti tok oboljenja i mogućnost izlečenja. Takođe se smatra da određene kulturno-socijalne specifičnosti mogu stvoriti i optimalniji životni mentalni okvir koji uspešno štiti pojedince, izuzimajući svakaku organske uzroke, od duševnog oboljenja.

MIT I KOLEKTIVNI DUH

Pretpostavka o povezanosti kulture, socijalne zajednice, prirodnih osobina i psihičkih svojstava izraženih u određenom psihičkom profilu, etnopsihološka istraživanja su nastojala da dokažu utvrđivanjem opštih, zajedničkih psihičkih karakteristika članova jedne etničke zajednice. Bitno duhovno svojstvo ovakve zajednice izraženo je u kolektivnoj svesti različitoj i višoj od prostog zbiranja individualnih svesti njenih članova. Emil Dirkem, kao i njegovi učenici Iber i Mos, pružili su i odgovarajuću socijalnu utemeljenost kolektivne svesti i njenih magijsko-religijskih izražajnih oblika. Smatrajući da fizički oseti postaju percepcija samo prolazom kroz kolektivni mentalitet, Lissen Levi-Bril ukazuje da je s toga i moguće različite tumačenje i »videnie« istih pojava uprkos istom senzorno-motornom sistemu kod svih ljudi.

Ukoliko su zajedničke kolektivne predstave izraženo u brojnim oblicima tradicionalne kulture stanište kolektivnog duha, odnosno mentaliteta, onda je i njegovo istraživanje moguće samo posredstvom navedenim kulturnih formi. U tom smislu je i Vilhelm Vunt isticao da se viši psihički procesi u svojoj masovnoj formi mogu proučavati samo kroz ispoljene sadržaje kulture jednog naroda. Vuntovo etnopsihološko određenje kulture kao posrednika istraživanja psihologije naroda potvrđuje i poznati Levi-Strosov stav o etnologiji kao prevashodno etnološkoj disciplini. Levi-Strosovo shvatjanje etnologije kao vrste psihologije iskazano je u njegovom definisanju mita kao posebnog predmeta ovih istraživanja. Mitovi, prema francuskom antropologu, ne izražavaju samo način ljudskog mišljenja, već i način na koji se misle u ljudima. Ovo što važi za mitove može se odnositi i na ostale oblike duhovne kulture, jer izražavajući određeni način ljudskog shvatjanja, stvoreni kulturni oblici se iskazuju i kao determinante tog mišljenja. Imajući, dake, u vidu ovaj dvostruki psihološki aspekt kulturnih oblika njihovo proučavanje u cilju otkrivanja nesvesnih zakona ljudskog duha implicira i izvestan metapsihološki aspekt. Otkrivanje upravo onih činioča koji konstituišu psihičko ukazuje na mogućnost saznavanja osnovnih pretpostavki razmatranih psihičkih sadržaja. U predmet ovih razmatranja spadaju svakako i proučavanja psiholoških uslova koji su uticali na formiranje određenih stavova i mišljenja tokom dosadašnjih etnopsiholoških istraživanja.

Proučavanja etnopsiholoških osobina započeta su znatno pre njihovog konstituisanja u posebnu disciplinu i nastavljena nakon njenog ukidanja. Rezultati ovih istraživanja nose pečat kulturnog konteksta i duha vremena u ko-

me su preuzeti. U tom smislu se ovi rezultati i mogu tretirati kao svojevrsna grada za dalje proučavanje psihičkih aspekata tradicije i kulture. Budući da se kompleksnost ove problematike nije mogla adekvatno sagledati i proučiti u okviru pojmovnih i metodoloških postulata nekadašnje etnopsihologije, ograničenja svojstvena takvom pristupu uslovila su i njegovo prevazilaženje upravo iz potrebe traženja primerenijeg naučnog pristupa samom predmetu etnopsihološkog istraživanja. Nastojanja ka naučnoj objektivizaciji predmeta istraživanja pokazala su njegovu otpornost i moć postvarenjem dotadašnjih pokušaja. Dometi tih pokušaja proširujući istraživački horizont postaju svojevrsna literarna grada čijim se postvarenjem, odnosno onim što mu se subjektivističkim pristupom nastojalo oduzeti vraća sam predmet istraživanja.

Posredovan kulturom u širem smislu, psihičko se iskazuje kao realnost svakog dubljeg i studiozijneg istraživanja kulture. Takođe, etnopsihološka istraživanja su pokazala da se osnovni obrasci psihičkog nalaze upravo u kulturi. Sagledavajući psihičko, prvenstveno kao svojstvo istraživački dostupno kroz sadržaje kulture, valja ukazati na istraživački značaj upravo duhovne kulture izražene u njenom simbolizmu i oblicima kolektivne svesti. Ono što se nazivalo »dušom naroda« i smatralo njegovim psihičkim svojstvima bilo je, u stvari, u najposrednijoj vezi sa njegovom duhovnom kulturom, odnosno najmanje evidentnim aspektom njegove kulture. Psihička realnost kulture je uvek ono što treba otkriti u njenim latentnim slojevima. U tom smislu su ova istraživanja i usmerena na otkrivanje onog sklopa i pravila duhovnog funkcionišanja koja impliciraju i svojevrsnu gramatiku duhovne prakse. Zato ukoliko se i može govoriti o kulturnom tipu, obrascu, kulturnoj šembi ili slici kulturne celine, određene etničke zajednice, onda se može govoriti i o njenom psihičkom sadržaju. Svaki element ove pretpostavljene celine poseduje i svoj izražajni oblik, ulogu i značenje, pa se zato i pojedine mentalne crte mogu celovitije sagledati u okviru određene tipologije u kojoj bi upravo skup tih crta činio i određenu karakterologiju.

PSIHOANALITIČKA KARAKTEROLOGIJA

Značaj psihoanalitičkih istraživanja, kulture, ogleda se i u primeni postignutih rezultata za sagledavanje duhovnog profila jedne kulture. Osim ukazivanja na relevantnost etnosa za formiranje psihičkog identiteta, fajdovo dinamičko definisanje karaktera pokazalo se naučno relevantnim za razumevanje kako individualnog, tako i čovekovog društvenog ponašanja. Prema psihoanalitičkom tumačenju četiri vrste karakternih struktura: oralno-receptivna, oralno-sadistička, analna i genitalna su stadijumi karakternog razvoja kroz koje prolazi svaki pojedinac tokom svog normalnog razvoja. Međutim, mnogi se na svom razvojnom putu zaustavljaju na jednom od pomenutih nivoa koji time određuju njihovu karakternu strukturu. Osnovne karakteristike ovih nivoa se iskazuju u načinu na koji ljudi nastoje dobiti ono što im je potrebno, pa i organizovana struktura strasti daje dominantno obeležje njihovom karakteru. Oralni stadijum određuje zavisne osobe koje pasivno (receptivno) ili grabežljivo (sadistički) zadovoljavaju svoje potrebe. Analni karakter je svojstvena urednost, štedljivost i tvrdoglavost, a genitalni karakter se odlikuje izraženom sposobnošću za ljubavlju i radom.

Dopunjena pojmovima autoritarnog, destruktivnog i egalitarnog karaktera, psihoanalitička karakterologija je otvorila mogućnost boljeg razumevanja i kulture jer se i čitava društva, kako je pokazao kasnije Erik From, mogu razlikovati prema dominantnim karakternim strukturama. Smatrajući da je, osim bioloških, društvena struktura determinanta u formiranju svih drugih strasti, From ističe da je društveni karakter »ona karakterna struktura koja je zajednička većini članova doličnog društva, koja oblikuje karakter pojedinca na takav način da ljudi žele raditi ono što moraju raditi kako bi osigurali pravilno funkcionišanje društva. Ono što žele uraditi zavisi o dominantni

strastima u njihovom karakteru koji je oblikovan potrebama i zahtevima specifičnog društvenog sistema. Naravno, različiti tipovi društvenog karaktera se formiraju u kontekstu delovanja različitih geografskih, ekonomskih, istorijskih, kulturnih i genetskih činilaca, pa se zato te nakon njihovog svestranog sagledavanja i analizovanja mogu utvrditi realni uslovi za isticanje određenih karakternih osobina. Koncepcija društvenog karaktera, podrazumeva, dakle, i kompleksnije sagledavanje svih relevantnih faktora u formiranju dominantnih karakternih crta članova jedne zajednice. U čitavom sklopu ovih činioča koje se moraju imati u vidu dolazi do izražaja ideja o naddeterminaciji karaktera koju čemo nešto kasnije podrobiti razmotriti.

Ukoliko je Fromovo istraživanje doprinelo sociološkom utemeljenju pojma karaktera i mogućnosti njegove primene i u sagledavanju psihičkih svojstava članove jedne etničke zajednice koja podrazumeva i svoj društveni aspekt, neopsihanalitička saznanja o pregenitalnom razvojnom fazama otvorila su horizont prema sagledavanju filogeneze čovekovog psihičkog aparata, i tumačenju kulturnih sadržaja. Iako je Freud ukazao na karakteristike pojedinih stadijuma čovekovog psihičkog razvoja, svoje tumačenje kulture on je bazirao prvenstveno na mogućnosti primene Edipovog kompleksa u razjašnjavanju pojedinih aspekata umetničkog stvaralaštva i odgovora na pitanje o poreklu religije, morala i društvenih zabrama. Međutim, od Frejdovih prvih pokušaja do danas došlo se do vrlo značajnih otkrića koja su omogućila prevazišćenje nekih ograničenja najranijih psihanalitičkih poduhvata. Antropološka istraživanja Malinovskog, Margaret Mid, Rut Benedict i drugih relativizovala su značaj edipovog kompleksa shvaćenog kao civilizacijsko uporište, a psihanaliza je u međuvremenu obogaćena novim naučnim rezultatima koja omogućuju celovit pristup psihološkom aspektu kulture. Polazeci od Frejdove teorije, ali koristeći iškustvo ego psihologije A. Frejd, E. Krise, Hartmana i Levenštajnja i rezultate do kojih je došla Melania Klajn, Vojin Matić je ukazao na mogućnost primene psihanalitičke teorije o pregenitalnom razvoju u tumačenju i razumevanju vrlo različitih oblika kulture i ljudskog ponašanja koji izražavaju tragove čovekovog odnosa prema objektu. Psihanaliza, prema našem autoru, pruža izvestan koordinatni sistem koji odgovara pojedinih razvojnim fazama čovekovog odnosa prema objektu i njegovim mehanizmima odbrane. Zato tek kada proniknemo u prirodu tih razvojnih faza možemo otkriti psihološko ustrojstvo čoveka davnje prošlosti. Proučavanje paleopsihologije otvara put kako ka razumevanju načina mišljenja, sadržaja i oblike kulture arhaičkog čoveka, tako i nesvesnih mehanizama odbrane prepoznatljivih i u karakterističnim vidovima ponašanja savremenih ljudi i njihove kulture.

U »Nacrtu za jednu psihanalitičku teoriju psihičkog aparata«, Matić je primenjujući analitičku teoriju ego psihologije o pregenitalnom razvojnom fazama na filogenetski razvoj čovekovog psihičkog aparata ukazao na pojedine do tada nedovoljno osvetljene psihičke osobnosti osnovnih kulturno-istorijskih epoha. Prema ponudenoj šemi, totemističko-lovačku fazu odlikuju, kao i narcistički i preobjektalni stadijum razvoja odojčeta, rane fantazme komadnja i gutanja u cilju zadovoljenja agresivnih i libidinoznih pulzija. Matrijarhalno-zemljoradničku fazu, analognu oralnom stadijumu detetovog razvoja, karakteriše kult majke dojline i stvaranje prvih antropomorfnih ženskih božanstava. I, najzad, u patrijarhalno-oraćkoj fazi, analognoj falusnom i edipalmu stupnju genitalog sazrevanja, dolazi do identifikacije sa muškim objektom i do stvaranja nad-ja kao psihičke instance na kojoj se formiraju predstave o bogu i o heroju. Vrednost ovih razmatranja se ogleda i u tome što su pokazala da arhaična psihologija ne odlikuje samo primitivnog već i civilizovanog čoveka u čijem se ponašanju i mišljenju mogu prepoznati poznati modeli arhaičnih mehanizama odbrane. Mitsu prošlost zato i ne treba shvatiti kao vremenski udaljen period čovekovog kulturnog sazrevanja, jer ona, u izvesnom smislu, pokazuje svoju istorijsku aktuelnost u psihološkom definisanju određenih stupnjeva našeg individualnog i

kolektivnog razvoja. Regresivni procesi našeg kulturnog i društvenog toka ukazuju na dimenziju ove aktuelnosti i vreme kada mitska prošlost postaje i naša mitska sadašnjost.

NADDETERMINACIJA KARAKTERA

Sagledavajući u tipičnom ponašanju i mišljenju one strukturne crte ličnosti koje se mogu podvesti pod pojam nacionalni karakter, istraživači su nastojali da njegovu uslovljenošć otkriju u genetskim, geografskim ili kulturno-istorijskim činocima. Mentalne karakteristike određene zajednice sagledavane su u zavisnosti od činioča geografske sredine, fizičko-antropoloških osobina populacije i određenih istorijskih i kulturnih faktora. Isključivost svakog parcijalnog pristupa i isticanjem samog jednog od ovih činilaca dovodi je do neadekvatnih rezultata. Iluzije ovakve psihologije se ogledaju u pokušaju utvrđivanja nekih neprometljivih mentalnih crta. Međutim, sporni rezultati ovakvih etnopsiholoških istraživanja ne osporavaju i mogućnost nešto drugačijeg pristupa utvrđivanju karakternih svojstava pripadnika određene zajednice koje odlikuje i poseban psihički profil. Ukoliko se duh naroda iskazuje određenim skupom reakcija zavisnih od niza datih okolnosti i činilaca koji najčešće posredno deluju u ravni njegovog oblikovanja, onda se i nacionalni karakter mora sagledavati upravo u kontekstu svih tih prometljivosti. Govoriti o nacionalnom karakteru kao determinanti ponašanja, osećanja i stvaralaštva članova jedne zajednice uslovljeno je poznavanjem navedenih faktora koji su uticali na njegovo formiranje. Zapravo, istraživanje ovih karakteroloških crta je moguće samo u onom najširem prirodom, antropološkom, istorijskom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom kontekstu. Govoriti o određenim karakternim crtama koje odlikuju članove jedne etničke zajednice podrazumeva, dakle, objektivno sagledavanje i svih njihovih genetskih faktora. Da bi nešto bliže sagledali ovaj aspekt kolektivne psihologije, poslužimo se poređenjem iz domena individualne psihologije. Ukažujući da celokupnu sudbinu junakinje jednog svog komada nije jednostrano motivisao, već predstavio proizvodom čitavog niza okolnosti, August Strindberg je istakao svu kompleksnost pojma karakter. Kompleksna i bogata životna, socijalna i kulturna realnost koja određuje psihički profil kako pojedinca, tako i članova jednog kolektiva ukazuje na naddeterminaciju njihovih karaktera. Aspekt naddeterminacije omogućuje adekvatno sagledavanje svih relevantnih faktora u oblikovanju karakternih odlika koje iskazuju socijalni integritet i kulturni identitet članova jedne etničke zajednice.

Prethodno izlaganje ocrtava svu kompleksnost etnopsihološke problematike. Dominantne crte psihičke strukture svojim karakterološkim jedinstvom izražavaju bogat socijalni i kulturni sadržaj kolektiva. U tom smislu se o izvesnim karakterološkim svojstvima jednog naroda i može govoriti samo uz pretpostavku njegovog socijalnog konteksta i njegove tradicionalne kulture kao glavnog faktora njegovog kohezionog jedinstva. Konstantnost tih svojstava vezanih za pojam karaktera najneposrednije je uslovljena stabilnošću društveno-ekonomskih odnosa u jednoj tradicionalnoj kulturi. Društvena definisanost daje, dakle, narodu kao kreativnom činiocu tradicije pojmovnu realnost koja i omogućuje da se u tom kontekstu govorи o narodnoj duši i narodnom karakteru.

Ocrtni istraživački kontekst otvara mogućnost i drugačije perspektive na sam predmet proučavanja. Naime, drugačija perspektiva nudi i drugačiji istraživački pristup. Tako za razliku od nekadašnjeg romanticarskog supstancialističkog određenja duše, savremena arhetipska psihologija ukazuje na to da duša nije stvar po sebi, već, kako ističe Džems Hilman, stanovište prema stvarima. Identifikovana sa predstavom, duša nije objekat saznavanja i videnja, već prevašodno način poimanja i videnja sveta. Iz ove perspektive, dakle, sam predmet se ne javlja kao puka objektost. Njegov status je u najneposrednijoj zavisnosti od istraživačkog pristupa, jer sama pozicija istraživača stvara objekat proučavanja. Zato svakoj mogućoj etnopsihologiji mora prethodi-

ti psihologija istraživačkog odnosa prema sadržaju razmatranja. Subjektivni aspekt ovakvog pristupa ne znači i to da je on i subjektivistički. Njegovo metodološko utemeljenje pretpostavlja autorski relevantan stav prema samom objektu istraživanja. Ovome treba dodati i uvodeće subjektivne dimenzije u određivanju etničkih kategorija čiji je psihološki aspekt postao izraženiji premeštanjem akcenta proučavanja sa kulturnih sadržaja na iskazivanje etničkog u grupnoj interakciji. Ukazujući, dakle, na značaj subjektivnog određenja etničkog identiteta, valja istaći i to da su samoidentifikacija i samodređenje bitne odrednice etničke jedne etničke zajednice. U tom smislu su i određene psihičke karakteristike manifestacija etničkog identiteta, kao već konstituisanoj svesti o prispadnosti toj zajednici. Sa dimenzijom subjektiviteta srećemo se u istraživačkom pristupu, ali i u određivanju etničkih kategorija, pa je i procenjivanje psihičkih osobina jedne etničke zajednice i izdvajanje onih crta koje se nasteje predstaviti bitnim, tipičnim i karakternim uslovljeno prirodom jedne veštacke konstrukcije kao konačnim rezultatom nužnog apstrahovanja i svodenja brojnih činioča u primerenje dimenzije. Ova vrsta istraživačke uslovnosti i relativnosti svojstvena je i psihološkom određivanju primarnih crta ličnosti. Naime, kako ističu Kreć i Kračfeld, faktori primarnih crta ličnosti dobijeni faktorskom analizom podrazumevaju i svodenje velikog broja dimenzija crta na upotrebljivu meru. »Faktorska analiza rezultata sa testovima, ističu ovi autori, nikad neće otkriti nešto što prvobitno nije bilo stavljen u testove. A sam izbor izvornih dimenzija koje treba da se testiraju, neizbežno odslikava ubedjenje samog istraživača, i to ona koja se tiču osnovne prirode ličnosti i pitanja šta su njeni ključni aspekti. A zbog toga ne iznenaduje što se različita faktorska istraživanja ne slazu u potpunosti kada je reč o faktorima »primarnih« crta koje one izdvajaju.« Iстиче ovih teorijsko-metodoloških ograničenja ukazuje na prirodu i mogućnosti karakterologije koja dobro prinosi boljem razumevanju određenih psihičkih svojstava pripadnika jedne etničke zajednice, ali ne i njenu doslednu primenjivost i proverljivost. Karakterološka mapa nije i sama stvarnost, već samo omogućuje njen razumevanje u ravni u kojoj realnost izmišćući dodatašnjoj teoriji ukazuje i na potrebu stvaranja nove teorijske prepostavki.

Karakterološko isticanje bitnih psihičkih svojstava članova jedne etničke zajednice metodološki je vrlo blisko formiraju ideal-tipskih modela koji apstrahuje drugačije osobnosti bez epiteata zajedničkog obeležja. Budući da brojne lokalne varijante i razlike uslovjavaju formiranje ideal-tipskog modela koji na jednom uopštenjem planu objedinjuje njihova zajednička psihička svojstva, ovakav deskriptivni apstraktivni model omogućuje zapravo konstituisanje samog etnopsihološkog predmeta. Mogućnosti etnopsihologije se iskazuju u određenju granica proučavanja opisanih zajedničkih psihičkih svojstava prema poznatim Veberovim postulatima konstituisanja opštег idealnog obrasca. Naravno, prilikom integracije i sinteze konkretnih podataka moraju se svakako uzeći u obzir i već poznata metodološka ograničenja prilikom konstrukcije idealnog tipa. Ideal-tipski obrazac bi, dakle, sadržao sve bitne zajedničke psihičke odlike koji se integralno iskazuju u svojoj karakterološkoj ravni. Ža razliku od stereotipnog subjektivističkog izdavanja jednog od svojstava da bi mu se pridalо opšte značenje i time zamenila celina, ideal-tipska karakterologija podrazumeva čitav niz socijalnih i kulturnih determinanti vezanih za formiranje psihičkog tipa. Tako se i mogućnost etnopsihologije otvara prema sagledavanju psihičkog aspekta socijalnih i kulturnih specifičnosti jedne etničke zajednice.

CVIJIĆEVA TIPOLOGIJA

Traganje za drugačijim pristupom u sagledavanju etnopsiholoških karakteristika donosi je rezultate koji nisu uvek adekvatno vrednovani u određenoj kulturi. Primer ovakve resepcije su naučno pogrešna, ideološki obojena i diskvalifikatorska čitanja i tumačenja jednog od najznačajnijih dela naše nauke. Reč je, naravno, o »Balkanskom poluostrvu« Jovana Cvij-

jića, delu koje naučno utemeljuje etnopsihološko proučavanje naših naroda, pa se zato i sviradovi iz ove oblasti mogu podeliti na one koji su objavljeni pre i nakon njega.

Naučna vrednost Cvijićevih istraživanja psihičkih tipova Balkanskog poluostrva ogleda se u njihovom preciznom geografskom, etničkom, socijalnom i kulturnom određenju. Prema Cvijiću, Južne Slovene na Balkanu odlikuju, uz brojne varijete, četiri osnovna etnopsihička tipa: dinarski, centralni, istočni i panonski. Srpski etnički supstrat se na ovom području prepozna u dinarskom, centralnom i panonskom psihičkom tipu.

Dinarski tip i njegov šumadijski, erski, bosanski i jadranski varijetet kao i dinarska plemena lička i muhamedanska grupa, karakteriše, prema Cvijiću, ekonomска i socijalna solidarnost, izraženo osećanje nacionalne svesti, pravde i slobode. Ovom psihičkom tipu, kome najviše, oko 3/4, pripadaju Srbi, svojstvena je violentnost, impulsivnost koja često dovodi do nepromišljenih postupaka, mistička logika, asketizam, iracionalno rasudivanje, živ duh, bogata imaginacija, sklonost ka improvizaciji, nestalanost, nesistematičnost, istorijska tuga, osećajnost i kult prema precima. Dinarci poseđuju izuzetnu vojničku sposobnost, razvijeno predanje, sklonost ka verbalizmu i zamjenjivanju realnosti.

Za razliku od dinarskog, centralni psihički tip karakteriše znatno izraženija realističnost psihičkog života. Prilagodavanje različitim društvenim sredinama razvilo je u mentalitetu ovog tipa konformističke crte pokornosti, poslušnosti, odanosti, poniznosti i moralne mimikrije. Smotrenost, praktičnost i proračunatost u svom negativnom aspektu se iskazuju u karakterističnoj potuljenosti i podmuklosti. Izrazita odlika ovog psihičkog tipa je i čulnost. U kulturi ovog tipa prepoznaju se staroslovenski, starobalkanski i tursko-vizantijski slojevi, ali i arhaičnost brojnih običajnih postupaka.

Različit od centralnog, panonski tip je po izraženoj nacionalnoj svesti, istorijskom predanju i očuvanim uspomenama na svoju prošlost blizak dinarskom tipu.

Navedene odlike različitih psihičkih tipova jednog, u ovom slučaju srpskog naroda, prema rezultatima Cvijićevog proučavanja, ukazuju na ograničenja u traganju za nekim jedinstvenim narodnim psihičkim tipom, odnosno jedinstvenim narodnim duhom. Posebni geografski, istorijski, kulturni i socijalni uslovi uticali su na formiranje različitih, a u pojedinim slučajevima i dijametralno suprotnih psihičkih odlika istog etničkog supstrata. Ova suprotnost se iskazuje u osnovnim karakteristikama dinarskog i centralnog psihičkog tipa. Promena geografskih, socijalnih i kulturnih uslova pokazuje, zapravo, i relativnost etničkog kao nosioca nekih konstantnih psihičkih odlika. Silazeći sa planine u doline, slobodni brdani, stocari prihvatajući nove feudalne obaveze postaju, kako je dokazao Fernand Brodel, služe koje se time poistovećuju sa svojim agresorom.

ODLIKE SRPSKOG MENTALITETA

Formiranjem manifestnih karakternih crta u posebnim uslovima pokazuje svu relevantnost geografskih, socijalnih i kulturnih činilaca psihičkih odlika. Međutim, ukoliko ove faktore sagledamo u ravni jednog etničkog kontinuiteta različiti psihički tipovi se mogu preciznije ali i drugačije odrediti. Osnovne karakteristike srpskog dinarskog i centralnog psihičkog tipa možemo, naime, sagledati kao dva aspekta jednog karakternog profila. Energičnost, agresivnost, impulsivnost i buntovnost dinaraca u jednoj komplementarnoj karakternoj ravni mogu postojati uporedno sa umerenošću, smrenošću, pomirenošću, sa sudbinom, konformizmom i moralnom mimikrijom. Na osnovu svog bogatog psihoterapeutskog iskustva, Jovan Rašković smatra da srpski narod, prema psihanalitičkoj karakterologiji, odlikuje edipalni karakter. Ispoljavajući poslušnost prema autoritetu, odnosno ocu koji ima potpunu vlast, edipalni karakter se u svom drugom aspektu iskazuje u buntu, osporavanju nosioca vlasti i zadovoljstva i rušenju institucije autoritarnosti. Psihanalitička karakterologija omogućuje, dakle, da u navedenim edipalnim osobinama srpskog naroda otkrijemo njegovo karakterno jedinstvo. Edipalni karakter je u

ovom smislu zajednički, hipostazirajući imenitelj manifestnih, površinskih osobina izraženih u različitim psihičkim tipovima.

Osim utvrđivanja zajedničkog karakternog tipa ova karakterološka ravan omogućuje i preciznije sagledavanje nekih posebnih psihičkih svojstava srpskog naroda. Crte nepokolebljivosti, istrajnosti i odlučnosti, prema rajhijanskom tumaćenju, ne govore o nekom čvrstom karakternom sklopu, već pre o zatorvu od karaktera, odnosno o jednom čvrstom oklopu koji sputava osećanje, mišljenje, i ponašanje. Generator ovih karakternih autoritarnih crta u našoj kulturi je patrijarhalna porodica koja podrazumeva čvrstu struktuiranost i hijerarhiju. Ovaj tip porodice je činio osnovnu bio-reproducitivnu, socijalnu i ekonomsku jedinicu srpskog tradicionalnog društva. Zadružni principi i patrijarhalna načela ove porodice posvećene stocarskom ili zemljoradničkom načinu privredovanja ostali dominantni tokom više vekova socijalnog života srpskog naroda.

Srpski narod je u dosadašnjem dugom vremenskom rasponu živeo i stvarao svoju kulturu na širokom i geografski nejedinstvenom prostoru. Dolaskom na Balkansko poluostrvo, Srbi zadržavaju i gube odredene elemente svoje dotadašnje kulture, prihvatajući i neke sadržaje tradicije zatećenog stanovništva. Stvaranjem države i primanjem hrišćanstva mnoge dotadašnje plemenske razlike nestaju, a dominantni paganski sadržaji dobijaju novu hrišćanizovanu formu. Međutim, propašću srpske državne samostalnosti i slabljenjem oficijelne hrišćanske crkve dolazi do promene dotadašnjih socijalnih, kulturnih, verskih i ekonomskih uslova života. Ove promene su uslovile neizvesnu etničku sudbinu srpskog naroda primoranog na vekovno iseljavanje iz svojih maticinih oblasti i oživljavanje paganskog nasleda kroz vraćanje ranijim verskim sadržajima, mitskim predstavama i magijsko-kultnoj praksi. Široko rasprostranjen, srpski etnički supstrat je u tom smislu i doživeo na Balkanu vrlo različitu sudbinu. Izložen različitim kulturnim, verskim i ideološkim uticajima, srpski etnički identitet je potiskivan, zaboravljan ili negiran. Prihvatajući Islam u cilju zadržavanja postojećih vlastelinskih ili sticanja novih privilegija, Srbi su postajali netrpeljni i ljudi protivnika svoje dotadašnje etničke braće. Ovaj novi identitet preobraćenika identifikovanih sa osvajačem stvarao je i njihov nesvesni unutrašnji konflikt izražavan tipičnom iracionalnošću. Budući da je očuvanje etničkog identiteta uslov kontinuiteta kulture, prihvatanje druge vere je bio presudan korak ka etničkom otuđenju koje se iskazalo u svojoj negativnoj konotaciji. Nova islamska nacionalnost, idejno inspirisana verskim i kulturnim karakteristikama islamske tradicije, gradena je i na potiskivanju srpske etničke komponente. Unijačenje i potkrštavanje Srbija u zapadnom delu Balkanskog poluostrva u Dalmaciji i Hrvatskoj vršeno u cilju negiranja njihovog etničkog identiteta dobio je, kao što je poznato, tokom poslednjeg rata i obeležje genocida. Velikim etničkim iskušenjima srpski narod je bio izložen i u južnim delovima Balkana u Makedoniji kao i dugogodišnjem proganjivanju od strane Albanaca u oblasti Kosova i Metohije. Koncepcija o nacionalnoj

posebnosti Crnogoraca ideološki i politički posebno isticana u cilju slamanja jedinstva srpskog naroda razvijana je do kvazinaučne teorije o navodnoj etničkoj posebnosti crnogorskog naroda. Ovakav, po svemu sudeći, krajnje nezavidan položaj Srba na planu očuvanja svog nacionalnog i kulturnog identitetata u Jugoslaviji upotpunjeno i činjenicama o njihovoj denacionalizaciji i assimilaciji u sredinama susednih zemalja, Rumuniji, Albaniji, Bugarskoj i Madarskoj, očrtava tragičnu sudbinu najvećeg naroda na Balkanu. Sagledavajući zato uredke ove sudbine možemo otkriti i nove karakterne crte srpskog naroda.

Želeći da ostvare koncept Jugoslavije kao svoje proširene domovine, Srbi su time hteli da konačno reše i svoje nacionalno pitanje. Međutim, stvaranjem Jugoslavije Srbi su i prekoracičili svoje realne mogućnosti, a državno ujedinjenje sa narodima drugih vrednosti, tradicije i običaja oslabilo je njihove tadašnje egzistencijalne potencijale. Iako nacionalno pozitivno motivisano, ovakvo udruživanje je značilo i realno prekoracičivanje sopstvenih mogućnosti. Motivisan, dakle, i precenjenom idejom o sebi, mit o sopstvenoj veličini i izuzetnosti pokazao je u realnom životu istorijsku zabludu ratnih pobednika. Životni poraz iskazan opisanim stanjem i statusom Srba u Jugoslaviji potvrdio je ispržanjenost zamišljenog i ostvarenog projekta države, ali ne i koncepta domovine srpskog naroda na Balkanu. Sklonost ka preterivanju i prekoraćenju sopstvenih granica realnosti i mogućnosti je već poznati hibris ovog naroda koji je obeležio njegovu celokupnu istoriju i tradiciju. »Ta tradicija – prekoracičivanja granica svojih moći, u muci opstanka, kako je prvi primetio Dobrica Čosić, čini tragizam istorijskog bivstvovanja srpskog naroda. U tom tragizmu nacionalne sudbine, najpotpunije se sagledava ljudsko lice srpskog etnosa. A sva ta tragička pomeranja egzistencijalnih zakona i običaja ovog sveta, najčešće su vršena za slobodu, sa punom svešću o njenoj vrednosti i smislu. To je istovremeno i svest o vrednosti i smislu duhovnog identiteta, individualnog i kolektivnog, koji se potvrđivalo stvaralaštvom kako u kulturi patrijarharnog, ruralnog društva, osobito u narodnoj epskoj i lirsкоj poeziji, tako i u savremenom društvu i njegovoj celokupnoj duhovnoj kulturi. Ukoliko je, dakle, hibris jedno od karakternih obeležja srpskog naroda, onda je i ikustvo poraza, slabljenja i ranjavanja motiv novog jačanja i ponovne integracije. Izložen potiskivanju, negiranju, samo-zaboravu i uništenju svog nacionalnog identiteta, srpski narod se samospasavao i kulturno obnavljao upravo u trenucima svojih najvećih istorijskih iskušenja i neizvesnosti. Nasilni prekid kontinuiteta, istorijski i revolucionarni »rezovi« samo su ubrzavali kulturno sazrevanje i bogatiju nacionalno iskazivanje živote i duhovne energije.«

Problemu istraživanja nacionalne kulture i etnopsiholoških osobina često se prilazi sa strašu dokazivanja neke unapred postavljene teze. Periodi glorifikovanja nacionalnih crta smenjivala su vremena njihovog potpunog osporavanja i negiranja, vršenog pod okriljem važećih ideoloških i političkih koncepcija. U tom smislu su neke dosadašnje iskrivljene ocene o rezultatima naših etnopsiholoških istraživanja samo povod današnjim revalorizacijama i novim proučavanjima. Kritičko preispitivanje naučnog i kulturnog nasledja je permanentna obaveza istraživanja u njihovom iskrenom traganju za pravim i često potisnutim vrednostima i načinom njihovog adekvatnog predstavljanja. Budući da je uklanjanje etnopsihologije kao posebne discipline nije značilo i likvidaciju dotadašnjeg predmeta njenog proučavanja, nove teorijsko-metodološke pretpostavke otvaraju mogućnosti drugačijeg i primerenijeg pristupa. Najzad, i adekvatna recepcija dosadašnjih etnopsiholoških istraživanja osporava doneđavno rašireno mišljenje o bezuspješnosti učenjenih pokušaja, o čemu svedoči i bogata načina tradicija vezane za osvetljavanje psihičkih karakteristika Srba. Društvena, politička i istorijska uslovljenost njihovog nastanka sva kako se moraju uzeti u obzir prilikom njihove konačne naučne valorizacije. Faktori ove uslovljenosti čine i poseban aspekt antropološke imaginacije u dosadašnjoj naučnoj tradiciji istraživanja psihičkih osobina srpskog naroda.